

Brugsforeningerne som innovation

Af *Flemming Just*

Arkivar Poul Thestrup, Landsarkivet for Fyn, har beriget historieverdenen med noget så sjældent som en doktordisputats om en gren af andelsbevægelsen. Bogen handler om brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919. Det er en meget omfattende bog på 549 store sider med mange småskrevne noter. I alt svarer bogen vel til 13–1400 maskinskrevne A4-sider.

På et generelt plan og fortrinsvis ud fra en kvantitativ tilgang beskrives både de udenlandske og de danske forudsætninger, brugsforeningernes og fællesforeningernes udvikling, de lovgivningsmæssige rammer, brugsforeningernes udbredelse i forhold til andre folkelige innovationer, omsætning, markedandel m.m.

Bogen er blevet til på baggrund af meget omfattende litteratur- og kildestudier og via EDB-behandling formår Poul Thestrup at komme frem til nogle statistiske resultater, som vi andre »husmandshistorikere« med vore traditionelle metoder ikke har mulighed for at nå på højde med.

Alligevel giver Thestrups disputats anledning til en del kritiske kommentarer, og den nybagte dr. phil. har mig sikkert undskyldt, at jeg i det følgende fortrinsvis har sat anmelderkikkerten for det kritiske øje.

Problemstillingen

I bogen finder man ikke et afsnit, der hedder problemstilling. I forordet skrives ganske

kort: »Bogen handler om, hvordan ideer udbredtes og udbredes. Der er her lagt vægt på, hvordan udbredelsen var afhængig af materielle forhold og de af samfundet satte juridiske rammer, og på de generelle mønstre i, hvordan og i hvilken takt ideer accepteres« (s. 9). Set i forhold til de efterfølgende 540 tætskrevne sider kan man med denne superkorte »problemstilling« næsten definere en »omvendt-Thestrup« som: problemstillingens længde er omvendt proportional med problemløsningens længde.

Poul Thestrup fortæller ikke læseren, hvilke spørgsmål han specielt vil behandle, og når han nærmer sig det, får vi ikke at vide, hvorfor det skulle være specielt interessant at få netop det og det spørgsmål belyst. Et par eksempler. I kapitel 5 og 6 behandler han de første danske brugsforeninger i 1850'erne og 60'erne. Det viser sig efter endt læsning, at et af kapitlernes hovedærinder er at få fastslået en klar sammenhæng mellem kornprisstigninger og samtidige forbrugerkooperative forsøg. Det er ganske udmærket, at forfatteren vil søge at påvise en sådan sammenhæng, men hvorfor stiller Thestrup det ikke op som et spørgsmål fra starten. Det kunne have været en ledetråd for læseren, men i endnu højere grad for forfatteren. Det kunne have styrket materialeudvælgelsen noget mere og kunne bl.a. have givet en klar linie i det kapitel 4, hvor man behandler de europæiske forudsætninger. Som det står nu, er beskrivelsen af udviklingen i de forskellige lande mere bestemt af litteraturen end af, hvad der er rele-

---

Flemming Just, f. 1957, cand. mag., forsker ved SUC.

Artiklen er en udbygning af et oppositionsindlæg ex auditorio holdt ved forsvaret af Poul Thestrups disputats Nærbutik og næringslovs-omgåelse. En undersøgelse af brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919 (Odense Universitetsforlag, 1986, 549 s., kr. 292,80). den 19. juni 1986 på Odense Universitet. De officielle opponenter var de to professorer i økonomisk historie, Hans Chr. Johansen, Odense Universitet, og Rolf Adamson, Stockholms Universitet. Deres indlæg er trykt i *Historie, Jyske Samlinger*, Ny række 16, 3, 1986, s. 422–434.

vant for at kunne forstå den danske udvikling. Som det vil blive påvist lidt senere, er manglen på en klar problemstilling medvirkende til, at Thestrup afkræfter sine egne konklusioner. Han konkluderer nemlig s. 124 f på det spørgsmål, han aldrig stiller, at der er en positiv sammenhæng mellem fødevarerprisstigninger og de første forbrugerkooperative forsøg i Danmark. Men i det foregående kapitel har han vist, at der i de europæiske lande var mange andre forudsætninger, samtidig med at han flere gange understreger, at dét at gå sammen i en forbrugerkooperation er en så elementær idé, at den kan opstå overalt.

Et andet eksempel. Efter at have beskrevet hvad der hidtil er lavet af undersøgelser over antallet af brugsforeninger, når forfatteren frem til det, der kaldes endelig afgrænsning (s. 14 f). Han skriver her, at han vil se de danske brugsforeninger dels på baggrund af brugsforeningernes udvikling i Vesteuropa og dels »betragte de danske brugsforeningers udvikling som en del af den generelle fornyelsesproces i det danske samfund efter midten af 1800-tallet. Specielt synes der her at være grund til at se brugsforeningernes udvikling sammen med andre innovationsspredningsfænomener fra samme periode. Emnet udvidedes derfor i denne henseende til foruden brugsforeningernes udvikling også at omfatte visse træk af andre parallelle folkelige innovationer mellem 1850 og 1920«. I sig selv er det da meget fornuftigt at se brugsforeningerne i sammenhæng med andre folkelige bevægelser – for det er hvad ordene betyder – men igen undlader Poul Thestrup at problematisere. Hvorfor »syntes der« at være grund til at se brugerne sammen med andre innovationsspredningsfænomener? Hvilke elementer tænker forfatteren på, når han kun vil undersøge »visse træk« hos andre folkelige bevægelser? Og hvad er en »parallel folkelig innovation« i forhold til brugsforeningerne?

Læseren får ikke præsenteret en grundig og sammenhængende argumentation for de emnevalg, forfatteren har foretaget. Men tidsafgrænsningen bliver der heller ikke argumenteret ordentligt for. Undersøgelsen slutter med udgangen af 1919. Forfatteren havde overvejet år 1900 i stedet, men fremfører me-

get fornuftigt, at landdistrikterne først var nogenlunde dækket af brugsforeninger efter 1. verdenskrig, og at der først blev etableret bybrugser efter århundredskiftet. Desuden ændredes de lovgivningsmæssige rammer først i 1920 (ophævelse af læbælteoven), og endelig er der bevaret to brugsforeningstællinger fra 1919 i sig selv gode argumenter for at slutte ved 1919. Men, tidsafgrænsningen må nødvendigvis ses i relation til problemstillingen, og denne er, hvis vi tager bogens undertitel, »En undersøgelse af brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919«. Og så kommer problemerne. Det er brugsforeningernes placering i innovationsprocessen, der er hovedærendet. Men intetsteds i bogen står der noget om, at innovationsprocessen slutter i 1919. Faktisk slutter oprettelsen af brugsforeninger først omkring 1950, hvor der i de mellemliggende 30 år var blevet oprettet et par hundrede nye brugsforeninger. I forhold til »problemstillingen« er tidsafgrænsningen derfor ret vilkårlig.

Et af Poul Thestrups argumenter for at slutte ved 1919 er, at læbælteoven ophæves i 1920. Det var den lov, der ved næringsfrihedens indførelse havde givet købstæderne det privilegium, at der i en afstand af 1½ mil (11,3 km) rundt om købstæderne ikke måtte etableres købmandsforretninger. Da brugsforeningerne af domstolene og lovgivningen ikke blev betragtet som detailforretninger, men uddelingssammenslutninger, havde de lov til at etablere sig i det såkaldte læbælte og havde dermed en meget gunstig konkurrencesituation. Det er dette forhold, Thestrup hentyder til, når han i hovedtitlen meget bastant taler om næringslovsomgåelse. En af hans – uskrevne – hypoteser er, at brugsforeningerne udnyttede denne gunstige position og i højere grad lokaliserede sig i læbæltet end udenfor, og nogle af bogens resultater peger også i den retning. Men når læbæltet har været en så vigtig faktor, burde det også undersøges, hvilken effekt det havde, at læbæltet blev ophævet. Handelsstanden hævdede engang, at så snart læbæltet blev fjernet, ville en meget stor del af brugsforeningerne forsvinde. Thestrup mener selv, at ophævelsen betød

helt anderledes vilkår for brugsforeningerne (s. 231), men ved at slutte undersøgelsen i 1919 afskærer han sig selv muligheden for at belyse konsekvenserne af ophævelsen.

Tidsafgrænsningen giver således forfatteren vanskeligheder med at undersøge nogle af de væsentligste problemstillinger i deres fulde perspektiv. Set isoleret kan 1919 være et udmærket slutår, hvis forfatteren blot havde gjort rede for de konsekvenser, som denne afgrænsning har for løsningen af problemstillingerne.

Poul Thestrups mangel på en klar og begrundet problemstilling hænger i nogen grad sammen med den måde, disputatsen er blevet til på. Den er næsten vokset frem »af sig selv« begyndende for 15 år siden med en mindre undersøgelse af brugsforeningernes regnskabsmateriale indsendt til Statistisk Bureau. Siden fangedes interessen af, at der kun eksisterede ufuldstændige oversigter over, hvor mange brugsforeninger der har eksisteret, og hvornår de blev oprettet. Efterhånden voksede interessen så også for at undersøge de bagvedliggende årsager til de geografiske og tidsmæssige forskelle, der kunne konstateres i bevægelsens udvikling.

Når den gamle murermester skal bygge et hus, behøver han ingen tegninger. Han bygger sten på sten og regner med, at det kommer til at se pænt ud i sidste ende. Måske kommer det til at se lidt forbygget ud, fordi han undervejs har fået nye indfald, men hus bliver der ud af det. Poul Thestrup har anvendt »den gamle murermester-model«, men huset ville have fået klarere linier, hvis han i højere grad havde benyttet »tegning«, så delene havde kunnet ses i en helhed.

Datamaterialet

Poul Thestrups fundament er et omfattende datamateriale om brugsforeningernes og sognenes udvikling. I historiske undersøgelser tales normalt om kildemateriale, men i Thestrups tilfælde er det mere på sin plads at bruge datamateriale, for undersøgelsen er blevet til på baggrund af indkodning af en overordentlig stor datamængde og behandlet

ud fra nogle til lejligheden udviklede programmer. Som forfatteren selv gør opmærksom på (s. 46) ligger den største forskel til sædvanlige historiske fremstillinger i denne udstrakte anvendelse af EDB.

Brugsforeningsdata er den ene af Poul Thestrups to store datafiler. Den er blevet til ved, at forfatteren har været igennem stort set alt det materiale, som kan fortælle noget om, hvornår en brugsforening er blevet stiftet, hvor den lå, omsætning m.m. Som et eksempel på Thestrups grundighed må det nævnes, at han har fundet grundmaterialet til den brugsforeningstælling, Indenrigsministeriet lod foretage i 1891. Det er et materiale, som flere andre brugsforeningsforskere har anset for forsvundet.

Efterhånden blev alle brugsforeninger opdelt amtsvis i et kartotek med ca. 18.000 kartotekskort. Senere blev alle foreninger kodet ind i maskineriet. Det har ikke altid været let at sted- og tidsfæste foreningerne, men med en stor arbejdsindsats er det lykkedes Poul Thestrup at skabe en så fuldkommen brugsforeningsstatistik, som man kan forlange. Ingen tvivl om at den gamle demograf og elev af Hans Chr. Johansen har nydt det arbejde.

I bogens kapitel 2 gør forfatteren meget udførligt rede for brugsforeningsdata og hvor sikkert et udtryk de fundne tal er for det faktiske antal eksisterende brugsforeninger på forskellige tidspunkter og for kildematerialets værdi. Det er en ganske udmærket kildekritisk eksersits. Det eneste materiale, Poul Thestrup ikke har haft fingrene i, er brugsforeningernes forhandlingsprotokoller og småtrykkene i Statsbibliotekets Småtrykssamling. Men det er helt legitimt, at han har udeladt begge dele. Han har ikke været interesseret i brugsforeningernes indre liv, kun det ydre omkring oprettelsesår, evt. nedlæggelsesår og geografisk placering. Han ville i forhandlingsprotokollerne formentlig have fundet nogle oplysninger, der kunne have fyldt lakuner ud, men ikke i et omfang der på nogen måde kunne stå mål med arbejdsindsatsen. Han skriver ikke noget om Statsbibliotekets Småtrykssamling, men den må vel være udeladt, fordi han har ment, at der her ikke var noget at hente, som Det kgl. Bibliotek ikke havde.

En sammenligning af de to småtrykssamlinger for Ribe Amts vedkommende giver da også til resultat, at Statsbiblioteket kun havde et enkelt småtryk, som Det kgl. Bibliotek ikke havde, medens sidstnævnte havde mange småtryk, som Statsbiblioteket ikke havde.

Den anden store datafil er Sognedata. Her er de statistiske enheder samtlige sogne i Danmark (købstæder regnes for et sogn, selv om der måske er flere kirkesogne i byen). I Sognedata er der puttet to hovedgrupper af oplysninger ind. Dels oplysninger om oprettelsesår for sognenes folkelige innovationer – sparekasser, sygekasser, forsamlingshuse, missionshuse, andelsmejerier, fællesmejerier, brugsforeninger og friskoler – dels en række sociale og økonomiske indikatorer for de enkelte sognes udvikling. Fra et meget omfattende trykt materiale er hentet tal om befolkningsforhold, erhvervsfordeling, arealanvendelse, husdyrhold m.m. I alt opererer Poul Thestrup med 1741 sogne, hvorom der er fundet 1.365 variable! Resultatet er, at vi nu har et redskab til meget præcist at fortælle om sognenes demografiske og erhvervsøkonomiske udvikling i perioden 1860–1920 og til at påvise mange regionale forskelle.

Som tidligere nævnt er det Poul Thestrups hovedinteresse at tælle brugsforeninger og finde ud af, hvor og hvornår de er blevet oprettet. Det giver sig også udslag i kapitel 2, hvor han meget udførligt gør rede for datafilerne og oplysningernes pålidelighed. Men alt det øvrige materiale, der er blevet anvendt bliver overhovedet ikke vurderet og karakteriseret. Ifølge den omfattende litteraturliste har forfatteren anvendt ca. 700 forskellige fremstillinger og trykte kilder. Dertil kommer over 100 periodica og et tilsvarende antal brugsforeningsfestskrifter. Det kunne dog nok have været på sin plads, at læseren var blevet præsenteret for den væsentligste litteratur og de problemer, der eventuelt måtte være ved anvendelsen af denne. Fremfor alt burde der være en præsentation af den hidtidige forskning i forbrugerkooperationens historie. Hvor står den udenlandske og den danske forskning? Hvad er de væsentligste problemstillinger og diskussionspunkter?

Samfundsudviklingen 1850–1919

Bogens kapitel 3 (s. 47–93) omhandler samfundsudviklingen 1850–1919. For enhver der er interesseret i denne vigtige omstillingsperiode i landets historie er der meget godt at hente i dette afsnit. Thestrup viser med en lang række tabeller, diagrammer og kort de væsentligste indikatorer for den sociale og økonomiske udvikling. Der er ikke kun tale om gengivelse af standardværkernes figurer og tabeller. Poul Thestrup er ved hjælp af sin Sognedata-fil i stand til at levere nye oversigter, bl.a. EDB-tegnede Danmarkskort over tønder hartkorn pr. 100 ha; procentvis befolkningsvækst; husmænd, indsiddere o.lign. i procent af sognenes folketal m.fl. Han er her igennem i stand til klart at vise, at der bl.a. hvad angår befolkningsudvikling, sociale forhold og erhvervsforhold, må skelnes mellem Øst- og Vestdanmark, hvor det første omfatter Øerne plus Østjylland.

Betydningen af at lægge vægt på de regionale forskelle understreges i det afsnit, hvor Thestrup undersøger landbrugets driftsomlægning. Han foretager her en stikprøve på 10% af sognene og deler dem op efter tønder hartkorn pr. 100 ha. Herefter viser han, hvorledes udviklingen forløb med planteavl og kreaturholdet på de forskellige jordboniteter. Hans konklusion omkring produktionsomlægningen er, at »processen foregik over længere tid, end man ofte antager, og især at den slog betydeligt senere igennem i egne med dårlig jord end i egne med god jord. Samtidig klarede man på de dårlige jorder i en del tilfælde i hvert fald i første omgang produktionsomlægningen på andre måder end på de gode jorder« (s. 69 f).

Det er udmærket, at Thestrup får slået den glidende udvikling i omlægningen fast. Efter min mening bliver han nok lidt for nivellerende, når han om den animalske landbrugsproduktion 1870–1919 siger, at den gennemløb en »ret jævn udvikling« (s. 62). Jeg vil kalde udviklingen for jævn og fra sidste halvdel af 1890'erne stærkt stigende. Indtegnes tallene fra tabel 3–10 om den animalske produktion i en kurve, viser den et opadgående knæk fra omkring 1897, hvad der ind-

varslede »den florissante periode« for dansk landbrug. I brugsforeningssammenhæng er denne højkonjunktur vigtig at udskille, fordi de gunstige tider for landbruget smittede af på brugsforeningerne i form af nye foreninger, øget grovvarerhandel og mange om- og tilbygninger.

Kapitlet om samfundsudviklingen giver i øvrigt en udmærket oversigt over ejendomsstrukturen, konjunkturudviklingen og levestandarden. Med hensyn til det sidste skal især bemærkes figuren s. 90 om prisudviklingen 1840–80, som Poul Thestrup senere knytter tæt til den forbrugerkooperative udvikling i 1850'erne og 60'erne.

De afgjort svageste sider i beskrivelsen af samfundsudviklingen er de mere umålelige størrelser. Om undervisningen hedder det således blot, at det forbedrede grundundervisningssystem og landbrugsskoler og højskoler var en grundlæggende forudsætning for mange af de ændringer, der skete i det danske samfund i anden halvdel af det 19. århundrede. Hvordan? Hvorfor? Hvilken relevans har det i brugsforeningssammenhæng og for innovationsspredningen?

Værre er det, at begrebet folkelig bevægelse slet ikke diskuteres, selv om disputatsen handler om en såkaldt folkelig innovation. Det hedder blot: »Når der her tales om folkelige bevægelser, forstås der ikke blot de lokale skytteforeninger, de lokale indre-missionsbevægelser, oprettelsen af forsamlingshusene etc., men også disse folkelige bevægelser landsdækkende overbygninger. Her er naturligvis de politiske bevægelser af særlig betydning, og i dette tilfælde er det faktisk diskutabelt, om det er underbygningen, der skaber overbygningen, eller omvendt« (s. 83). Slut punktum. Ingen overvejelser over, hvad der karakteriserer folkelige bevægelser eller frembragte dem – overvejelser der ellers kunne være med til at perspektivere den detaljerede brugsforeningshistorie han selv beskriver senere. Det hører åbenbart med i Thestrups forståelse af en folkelig bevægelse, at

den har en landsdækkende overbygning. Men hvad så med forsamlingshusene, missionshusene, sygekasserne og sparekasserne, som ikke havde en sådan overbygning? Det kan altså ikke være kriteriet for at blive betragtet som en folkelig bevægelse. Og hvad så med f.eks. aktieselskaberne? De voksede i antal fra 274 i 1891 til 971 i 1902 og seks år senere var antallet nået helt op på 2.437 selskaber¹. Det må da siges at være udtryk for en innovationsspredning, og aktionærkredsen har sikkert været lige så folkelig som i mange af sparekasserne!

Manglen på overordnede betragtninger træder frem igen på samme side 83. Poul Thestrup skriver her med god ret, at den politiske kamp mellem Venstre og Højre er en grundlæggende forudsætning for forståelse af statsmagtens indstilling til en del af de folkelige innovationer på landet. »Det ville dog være forkert, firkantet at opfatte den politiske kamp mellem Venstre og Højre som en kamp mellem land og by«. Ikke desto mindre skriver han senere s. 197, at forklaringen på, at der var så forholdsvis stille om brugsforeningerne i perioden 1875–1885 »formentlig må søges i, at det politiske modsætningsforhold mellem land og by først blev virkelig tilspidset igennem slutningen af 1870'erne for at kulminere i 1880'erne«. Denne uoverensstemmelse i argumentationen kunne sikkert være undgået, hvis Thestrup havde set den politiske kamp i et større perspektiv og bl.a. havde diskuteret forholdet mellem land og by ud fra de tanker om et dobbelt økonomisk, socialt, politisk og ideologisk system, som Vagn Wålin i flere artikler² har slået til lyd for.

Kornprisstigningernes betydning

Hvor kapitel 3 behandler brugsforeningsbevægelsens forudsætninger i den danske samfundsudvikling, går kapitel 4 (s. 94–109) over til forbrugerkooperationens udvikling i forskellige europæiske lande frem til ca. 1880.

1. Johannes Michelsen: *Aktieselskabsformens udvikling i Danmark til 1917*. Sydjysk Universitetsforlag. Kooperativ Forskning. Notat 9/86, s. 6.

2. Se bl.a. i *Svensk Historisk Tidsskrift*, 1979: »Omkring studiet af de folkelige bevægelser«, s. 113–151.

Det er interessant at få denne udvikling beskrevet, men kapitlet forekommer noget uhomogent, bestemt af den udenlandske litteraturs forlæg. Medens Tyskland og Sverige tildeles henholdsvis 4½ og 2½ side, får Frankrig kun ½ side, på trods af at Sverige ingen nævneværdig rolle spillede for de danske brugsforeningers udvikling, medens den franske Kooperation var inspirator for 1850'ernes danske kooperationsforsøg.

Poul Thestrup har formodentlig villet bruge kapitlet til at vise hvornår og hvorfor, der er opstået en forbrugerkooperation i forskellige lande, men den ledetråd er desværre ikke særlig synlig. I tilfældet England forklares Rochdale-foreningen fra 1844 som opstået ud fra en reaktion på Robert Owens fejlslagne sociale eksperimenter. De kooperative principper hænger også og svæver i luften, idet bestemmelser om begrænsninger i kapitalens indflydelse, salg af rene og uforfalskede varer, rigtig mål og vægt og kontantbetaling ikke forklares som et modspil til datidens barske forbrugervirkelighed.

Omvendt forklares de tyske brugsforeningers opståen materialistisk. De »opstod senere end de engelske, hvad der er naturligt i betragtning af, at Tyskland i økonomisk udvikling lå et godt stykke bag England« (s. 101).

Det generelle billede er, at der i de fleste lande – tilsyneladende ud fra ret forskellige årsager – opstår kooperative bevægelser fra slutningen af 1840'erne og i 1850'erne. Mange af dem var ikke levedygtige, og principperne for deres drift var ret forskellige. Det andet og mere entydige billede er, at der fra begyndelsen og midten af 1860'erne opstår en levedygtig forbrugerkooperation i næsten alle nordvesteuropæiske lande og med udgangspunkt i Rochdale-principperne.

Poul Thestrup spørger derfor også: Hvad var det, der synkroniserede udviklingen? Et svar finder han i den succes, som de engelske brugsforeninger oplevede fra slutningen af 1850'erne. Det var et eksempel, der opfordrede til efterfølgelse, og i de enkelte lande sad der en øvre middelklasse, der var i stand til at forstå engelsk og kommunikere succes'en videre. Den helt afgørende forklaring fin-

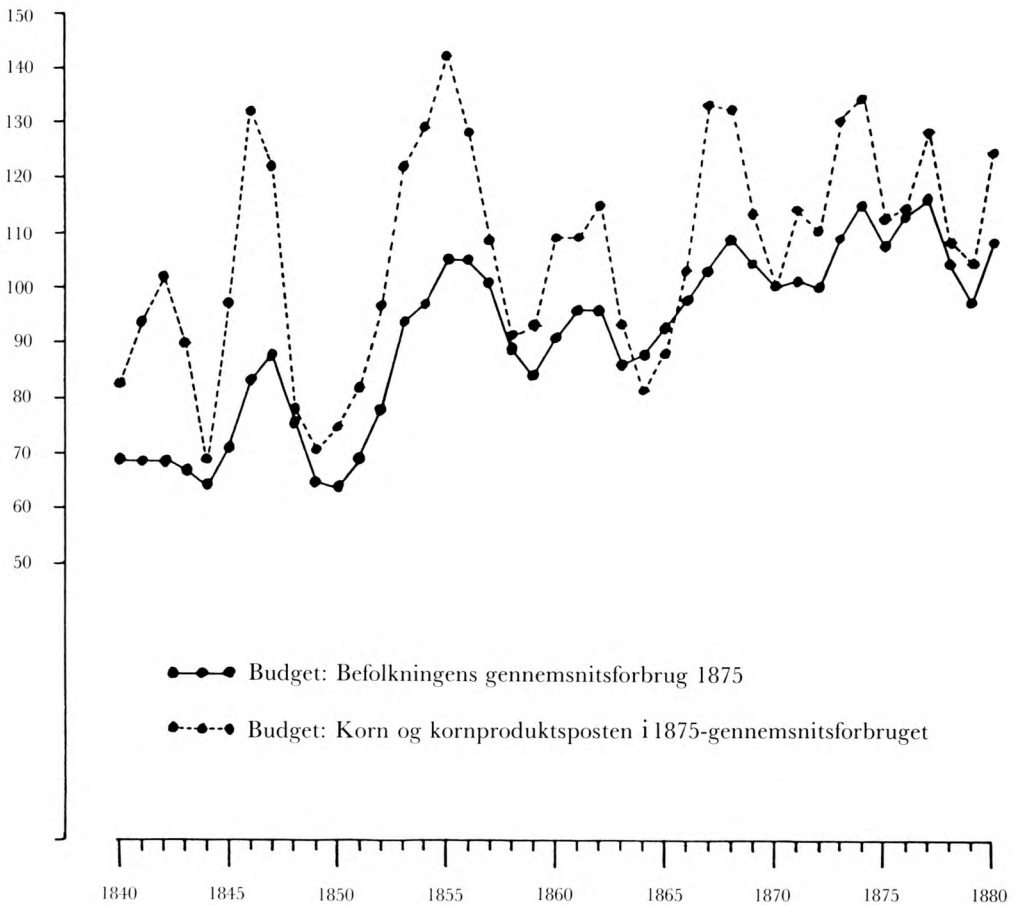
der Thestrup dog i kornprisstigningerne. »Det er i de for hele Vesteuropa gældende stignende kornpriser i anden halvdel af 1860'erne, man skal søge den faktor, der synkroniserede brugsforeningsideernes gennembrud i Vesteuropa ved at være årsagen til, at underklassen så mange steder samtidig sluttede op om de brugsforeningsideer, som de fik præsenteret på dette tidspunkt« (s. 109).

Til støtte for sin argumentation påpeger Thestrup, at fødevarepriserne i Danmark steg 23% i perioden 1864–68, korn og kornprodukter alene 66%, og det var en prisudvikling som foregik på samme måde i hele Vesteuropa (dokumentation? I England steg fødevarepriserne kun 8% i den periode).

Forklaringen synes meget tilforladelig, men jeg er ikke enig i kornprisstigningernes betydning. Prisstigningerne indtrådte simpelt hen for sent. Allerede i 1863 kom der igen liv i brugsforeningsbevægelsen i Frankrig, i 1861 og 1862 opstod en række foreninger i Holsten, Rheinland og Westfalen, og i 1864 begyndte det bedre borgerskab i både Danmark, Norge og Sverige at agitere for brugsforeninger efter Rochdale-principperne. Kornprisen begyndte først at stige i 1865–66, efter at den de to foregående år havde været nede på laveste niveau i 15 år. Thestrups figur 3–7 (s. 86) om reallønsudviklingen for arbejdere i industri og håndværk viser også, at reallønnen for denne gruppe holdt sig på samme niveau i 1860'erne og fra slutningen af årtiet begyndte at stige. Forfatteren leverer i øvrigt selv et argument for, at forbindelsen mellem brødpriser og brugsforeninger ikke var så entydig. Han hævder s. 147, at havde det ikke været for 1864-krigen, ville brugsforeningerne være slået igennem et år tidligere, altså på et tidspunkt med meget lave kornpriser.

Selve den måde, som brugsforeningerne blev organiseret på, peger heller ikke i retning af, at de skulle imødegå kornprisstigninger. En brugsforening efter engelsk mønster var en dårlig ide, hvis arbejderbefolkningen ønskede at bruge en sådan forening til her og nu at give luft i husholdningsbudgettet. Dels skulle man betale 4–8 skilling om ugen for overhovedet at blive medlem, dels skulle indkøbet – i princippet – betales kontant, og dels

Prisudviklingen 1840–80 for henholdsvis et budget svarende til befolkningens gennemsnitsbrug i 1875 og for korn og kornprodukter alene.
1870 = 100

Korn og kornproduktposten i 1875-gennemsnitsforbruget (s. 90). Poul Thestrups forklaring på de første brugsforeningers opståen i 1850'erne og 60'erne er i høj grad bundet op på denne figur (fra Torkild Wedeby: Forbrugsudvikling og levestandard 1840–1914, stor opgave til cand. polit. studiet 1972, s. 137f). Ifølge Thestrup er kornprisernes stigning en afgørende forklaringsfaktor bag de første forbrugerkooperative forsøg fra 1853 og brugsforeningernes gennembrud fra 1866. Copyright Poul Thestrup.

skulle varerne betales til dagspriser: altså de samme priser, som man gav hos købmanden. Dividenden kom først til udbetaling ved regnskabsårets slutning.

Kornprisstigningerne kan derfor ikke have været en igangsættende faktor for brugsforeningerne, højst en befordrende faktor da forbrugerkooperationen var kommet i gang. For mig at se skal forklaringen på den ens udvikling i de nordeuropæiske lande søges i to andre forhold. Poul Thestrup er selv inde på

det ene, nemlig at den engelske forbrugerkooperation fik vind i sejlene fra sidste halvdel af 1850'erne. Alene i årene 1856–62 blev der oprettet næsten 400 brugsforeninger i England og Wales. Det vigtige er, at denne succes blev kommunikeret ud gennem tidskriftet *The Co-operator*. Det begyndte at udkomme i 1860 og blev et meget læst skrift både i England, men også i andre lande blandt det socialt engagerede borgerskab.

Det andet forhold er selvhjælpsideologien.

Årtierne omkring midten af 1800-tallet var en brydningstid i Nord- og Vesteuropa mellem »l'ancien regime« og en ny tid med industrialisering, vandringer til byen, ophævelse af de gamle lav og forsøg på nye organiseringsformer. Den enkelte arbejdstager stod isoleret uden sikkerhedsnet. Selvhjælpsbevægelsen med sygekasser, begravelseskasser, opsparingsforeninger, sparekasser m.m. blev – stærkt støttet af borgerskabet – tidens løsen, hvor den enkelte arbejder ved at lægge til side af sin sparsomme løn skulle blive i stand til at sikre sig og sin familie.

Men i den anden ende stod socialisterne og lokkede arbejderne. De ville i modsætning til selvhjælpsbevægelsen ikke blot acceptere de givne produktionsforhold, men ville gennem klassesammenhold på kort sigt tvinge lønforbedringer igennem og på længere sigt gøre op med udbytningen. Forbrugerkooperationen kom her og tilbød sig som en tredje mulighed, der kunne forene det socialistforskrækkede borgerskab og den ikke alt for fagforeningsprægede del af arbejderbefolkningen. De kooperative ideer passede som fod i hose til det kristeligt-socialt indstillede borgerskabs forestillinger om den ædruelige arbejders adfærd: opsparing, kontant betaling, nul spiritus, læsning af god litteratur gennem opsamling af penge i oplysningsfonde. For arbejderne lå fordelene i, at de selv kunne være med til at bestemme, kunne være med til at sikre reel vægt og kvalitet, kunne få dividende, og for de mere ideologiske lå der et utopisk element i Kooperationen.

For mig at se ligger forbrugerkooperationens sejrsgang i mange europæiske lande i midten af 1860'erne i den alliance, der opstod mellem på den ene side borgerskabet – som havde ressourcer til at opsnappe og iværksætte nye ideer og som i den engelske brugsforeningsbevægelse omsider fandt et godt eksempel ovenpå de mange skuffelser, som almindelig godgørelse og de fransk inspirerede kooperative forsøg i 1850'erne havde beredt – og på den anden side en arbej-

derbefolkning som kun havde selvhjælpen at ty til inden den organiserede arbejderbevægelse var blevet nogenlunde slagkraftig. Prisstigningerne på korn var blot en af flere faktorer, som satte skub i den forbrugerkooperative organisering.

De første brugsforeninger

Poul Thestrup forfølger i de næste kapitler sin tese om kornprisstigningernes betydning for den første kooperative bølge. Det sker i kapitel 5 (s. 110–125), hvor han behandler de tidlige københavnske foreninger i 1850'erne, og i kapitel 6 (s. 126–147) hvor han ser på den liberalistiske selvhjælpsbevægelse og brugsforeningerne i 1860'erne.

De første danske brugsforeninger får den hidtil mest dybtgående behandling, og i forhold til Preben Dollerups bog fra 1966³ er det lykkedes at finde ukendt kildemateriale. Alt i alt leverer Thestrup her et gedigent historisk arbejde.

Den første deciderede forbrugerkooperation blev stiftet den 11. april 1853 i København med navnet Foreningen for billige Livsfornødenheder. Idemanden var Frederik Drejer, som havde hentet inspiration i Lille i Frankrig, hvor der var dannet en rabatforening. Foreningen for billige Livsfornødenheder fik fra starten 1.149 medlemmer, men snart gik det ned ad bakke, og foreningen formodes ophørt i 1855. Derudover blev der kun dannet et par enkelte andre kooperativer i København.

Thestrup finder en meget tæt forbindelse mellem disse foreninger og kornprisstigningerne. Priserne steg jævnt fra 1850 og fra 1853 stærkt og nåede et højdepunkt i 1855, hvorefter de hastigt faldt igen. Umiddelbart passer det fint sammen med de forbrugerkooperative forsøg, og jeg mener også, at brøddrillerne spillede en vis rolle for disse første foreninger. Alene navnet »billige livsfornødenheder« peger i den retning, og forenin-

---

3. Preben Dollerup: *Brugsforeningerne 1866–1896. Sociale, økonomiske og politiske undersøgelser i de danske brugsforeningers historie fra 1866 til 1896*. Albertslund, 1966.

gerne fulgte også det franske princip med salg af varerne til kostpris plus driftsomkostninger. Det var en øjeblikkelig hjælp til at nedbringe priserne.

Poul Thestrup fremdrager også andre forklaringsfaktorer, men det er bemærkelsesværdigt, at han ikke tillægger dem større betydning. Frederik Drejer begyndte således allerede i foråret 1852 at agitere for sammenlutninger. Inden priserne begyndte at stige ud over det sædvanlige, fremsatte han en plan for oprettelsen af kooperativer. Hypotetiske spørgsmål til historien er normalt irrelevante, men der synes at være en række indicier for, at Drejer ville have fået sin rabatforening etableret uanset høje eller lave brødpriiser.

Med hensyn til foreningernes ophør i 1855 er forbindelsen til faldende priser efter min mening for simpel. Endnu i 1856/57 var priserne på 1853-niveau, så hvorfor indstille forretningen mens priserne var allerhøjest? Når man arbejder med foreningshistorie, er det opgaven at klarlægge det generelle mønster og finde de overordnede samfundsmæssige rammer, inden for hvilke foreningerne kan udfolde sig. Men går man ned på foreningsplan, finder man oftest nogle meget jordnære og personbundne forklaringer, som ikke desto mindre er virkelighed og har krav på at blive taget lige så alvorligt som det generelle. Det er også tilfældet med Foreningen for billige Livsfornödenheder: konflikter mellem konkurrerende arbejderforeninger, dårlig ledelse, ukendskab til forretningsdrift og måske også besvigelser, plus at foreningens medlemmer boede spredt ud over hele København, plus at foreningen ingen kapital havde til at modstå konkurrencen, som den blev mødt med fra handelsstandens side. Alt sammen faktorer som kunne knække enhver svag og uprøvet foreningsform.

Kapitel 6 indeholder meget godt om brugsforeningsbevægelsen i 1860'erne. Med stor grundighed præsenterer Thestrup de tanker, der rørte sig i kooperativ retning fra begyndelsen af årtiet, og et meget fint afsnit om pastor Sonne – der som bekendt oprettede den brugsforening i 1866 i Thisted, der skulle blive forbilledet for den danske brugsforeningsbevægelse – gør godt rede for de in-

spirationskilder og de motiver Sonne havde til at engagere sig i brugsforeningsarbejdet.

Mindre stærkt står behandlingen af selvhjælpsbevægelsen. Der bliver gjort udmærket rede for fremtrædende personers og statens opfattelse af associationsvæsenet, men man savner, at selvhjælpstankerne i tilstrækkelig grad placeres i et større samfundsmæssigt perspektiv. Ideer hertil kunne være hentet i det igangværende associationsprojekt under Det humanistiske Forskningsråd.

Kapitlets ikke-formulerede hovedtese er, at kornprisstigningerne fra midten af 1860'erne satte skub i etableringen af brugsforeninger, og meget snart kunne der »foregå en almindelig innovationsspredning efter de for sådanne gældende almindelige epidemiske principper« (s. 125). Man savner nok her en behandling af, hvordan, hvornår og hvorfor »epidemien« bredte sig, idet næsten kun Thisted-foreningen behandles. Thestrup kommer dog i kapitel 9 tilbage til det spørgsmål i mere generelle vendinger.

Fællesforeningerne

Det følgende kapitel om den første fællesforening og bevægelsens modstandere (s. 148–167) skærper interessen for at få mere viden om de første brugsforeninger. Kapitlet fortæller meget interessant om den udvikling, der i 1871 førte til dannelsen af Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger. Endnu mere interessant er påpegningen af, hvorfor denne fællesforening ikke blev en succes og fra slutningen af 1870'erne reelt var ophørt at fungere. Thestrup finder med god ret, at årsagen var en meget stor forskel i holdningen til brugsforeningernes formål mellem på den ene side den selvbestaltede ledelse af Fællesforeningen (pastor Sonne, bogholder V. S. V. Faber, overretssagfører Skibsted) og på den anden side de menige medlemmer ude i de lokale brugsforeninger. For ledelsen var formålet godt nok at hæve arbejderne økonomiske stilling, men lige så vigtigt var det, at arbejderne blev mere oplyste og dannede. Tilsammen skulle det føre arbejderne uden om socialisterne. For landbefolk-

ningen – der blev så godt som ingen brugser oprettet i byerne efter 1868 – var formålet tilsyneladende langt mere jordnært: de havde behov for en lokal indkøbsmulighed, og stik imod de ledendes ønsker havde landbefolkningen brug for et sted, hvor de kunne købe brændevin.

Med udgangen af kapitel 7 forlader Poul Thestrup den kronologiske skildring af brugsforeningernes historie. Af uransagelige årsager kommer så tre tematiske kapitler, hvorefter han i kapitel 11 og 12 vender tilbage til det kronologiske for så at slutte med et tematisk kapitel 13. Det gør dispositionen noget rodet og er med til at understrege, at den detaljerede undersøgelse af brugsforeningerne kun føres frem til ca. 1870. Herefter er det kun de overordnede linier, der gøres rede for. Det havde givet en mere sammenhængende bog, hvis forfatteren havde valgt at gøre kronologien færdig, og det må også have ligget snublende nær. Hvor kapitel 7 handler om den første fællesforening fortsætter tråden i kapitel 11 med Nye fællesforeninger (s. 378–440) og kapitel 12 med Bybrugsforeningerne efter århundredskiftet (s. 441–450).

Kapitel 11 giver en fin skildring af de forskellige fællesforeningers udvikling frem til 1919. Sunnes og Fabers fællesforening blev i 1884 formelt opløst af den nye Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, også kaldet den sjællandske fællesforening og med folketingsmændene Hansen-Ølstykke og Hans Dønnergaard i spidsen. Fire år senere blev der oprettet en jysk fællesforening med den legendariske Severin Jørgensen i spidsen. Den jyske sammenslutning blev snart langt den største, og i 1895 kunne den diktere fusionsbetingelserne for F. D. B., der begyndte sin virksomhed pr. 1.1. 1896 med Severin Jørgensen som formand.

Kampen mellem de to fællesforeninger er et af hovedafsnittene i Dollerups bog, men Thestrups behandling står sig fint ved siden af. Han har været igennem et stort materiale og skildrer fællesforeningernes udvikling og indbyrdes konkurrence ganske godt.

Den vestjyske fællesforening, Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening i Holstebro, får også en kort omtale. Den blev oprettet i 1886

og fik efterhånden tilslutning fra op imod 60 lokale vareindkøbsforeninger. R. A. V. kørte i teorien efter et licitationsprincip, hvor ordrene fra foreningerne blev samlet en gang om måneden og sendt ud i licitation til grossister. Den, der fik ordren, skulle så sørge for at sende varerne til de enkelte foreninger. Herved ville man spare at have eget lager ligesom man i modsætning til F. D. B. ikke ville begive sig af med produktionsvirksomhed.

Thestrups behandling af R. A. V. hviler desværre på et festskrift fra 1911, og virkeligheden i vareindkøbsforeningerne var en noget anden end de smukke principper, der præsenteres i dette skrift. I praksis var det nemlig ikke muligt at undgå at opbygge et lager, og medlemsforeningerne kunne ikke nøjes med at bestille varer en gang om måneden. De fleste vareindkøbsforeninger udbetalte også dividende, selv om Thestrup s. 415 hævder noget andet. Men hvor en brugsforening lagde ca. 15% på varerne til dækning af driftsomkostninger m.m. og derved var i stand til at give en dividende på typisk 8–10%, lagde vareindkøbsforeningerne kun omkring 8% på og udbetalte typisk 2–4% i dividende. Det er rigtigt, at vareindkøbsforeningerne i begyndelsen forsøgte at køre driften uden dividende, men det var ikke holdbart i konkurrencen med brugsforeningerne.

Man kan vanskeligt bebrejde en forfatter til en så ordfuld bog som Thestrups, at han ikke har skrevet noget mere om vareindkøbsforeningerne. For den videre forskning i forbrugerkooperationens historie skal det derfor blot påpeges, at vareindkøbsforeningerne (der blev også oprettet en fællesforening af dem i Vejle amt, men den blev opløst af den jyske fællesforening i 1893) udgør et interessant innovationsfænomen. Hvorfor opnåede vareindkøbsforeningerne en vis udbredelse i Jylland? Hvorfor valgte et sogn at danne en vareindkøbsforening frem for en brugsforening? Og hvorfor kunne R. A. V. ikke stå sig i konkurrencen i længden?

Behandlingen af F. D. B.'s videre udvikling frem til 1919 er interessant læsning og indeholder skarpe iagttagelser af magtforholdene i organisationen og med Severin Jørgensen i en udgave som den kommercielle leder. Rollen

som andelsbevægelsens ideologiske førerskikkelse kommer derimod ikke frem.

Kapitel 12 om bybrugsforeningerne efter århundredskiftet er noget kortfattet, men giver en fin behandling af bybrugsernes udvikling og arbejderbevægelsens noget tøvende holdning hertil. Socialdemokratiet var fra begyndelsen stærkt imod forbrugerkooperationen både af ideologiske grunde, og fordi man var bange for at støde de mange småhandelnde væk. Først kongressen i 1908 betød den endelige accept af, at organiserede arbejdere engagerede sig i brugsforeningsarbejde. Men da havde udviklingen – mange steder med ansatte ved jernbanen som initiativtagere – allerede overhalet partibeslutningen: i 1899 fandtes kun 18 bybrugser, i 1908 52. For en umiddelbar betragtning synes det ikke som om, at kongresbeslutningen fik den store betydning, idet antallet af bybrugser kun voksede til 89 i 1919. Bag det tal skjuler sig, at brugsforeningerne i de enkelte byer efterhånden samlede sig i én selvstændig juridisk enhed med mange filialer. Hovedstadens Brugsforening bestod således i 1919 af 63 butikker. Tilsammen udgjorde bybrugserne kun 5% af samtlige foreninger, men de havde 20% af medlemmerne.

Thestrups behandling af bybrugserne er udmærket til forståelse af innovationsspredningen (hvad der blot understreger, at kapitlet burde have været placeret tidligere i bogen inden kapitel 10 om innovationsspredningen). Set i forskningssammenhæng understreger afsnittet, at der endnu er mange uafklarede spørgsmål med hensyn til forbrugerkooperationen i byerne. Hvorfor døde næsten alle bybrugser ud efter 1870? Hvor meget betød Socialdemokratiets modstand? Hvilke grupper i bybefolkningen var de drivende i oprettelserne efter århundredskiftet? Hvad betød Socialdemokratiets ændrede holdning? Hvilken rolle fik bybrugserne i arbejderbevægelsen og i forhold til andre kooperativer?

Staten og brugsforeningerne

Temaet for kapitel 8 er statsmagtens holdning til brugsforeningerne (Thestrup gør sig ikke

forskellen mellem stat og samfund klar og kalder kapitlet Samfundsmagtens holdning til brugsforeningerne). Bortset fra den indledende begrebsforvirring er der tale om et gennemgående godt kapitel. En og anden vil nok finde dette lange kapitel noget kedeligt; jura og lovgivningsspørgsmål er sjældent den mest ophidsende læsning. Til gengæld får vi her den hidtil mest detaljerede gennemgang af domstolenes og de forskellige regeringers usikre og skiftende indstilling til forbrugerkooperationen.

De væsentligste bestemmelser blev gennemført i 1870'erne og har haft ret stor betydning for detailhandelsstrukturen helt op til vore dage. En højesteretskendelse fra 1870 afgjorde, at når en brugsforening kun handlede med medlemmer, skulle den ikke betragtes som en detailhandelsbutik, men blot som en forening, hvis medlemmer gik sammen om at købe stort ind og senere fordelte storkøbsrabatterne imellem sig. Den afgørelse havde tre konsekvenser. For det første skulle brugserne ikke betale for at løse næringsbevis. For det andet var brugsforeningerne fri for at betale næringskat. Men det tredje og vigtigste var, at de så måtte etablere sig i den såkaldte læbæltezone, der lå i en radius af 11,3 km. rundt om købstæderne, og hvor der ikke måtte oprettes købmandsbutikker (dog måtte der oprettes høkerbutikker indtil 1 mil, 7,5 km, fra købstæderne).

Brugsforeningerne kunne heller ikke klage over en anden højesteretsdom fra 1876. Efter mange års usikker praksis blev det her endeligt fastslået, at en brugsforening godt måtte sælge brændevin til medlemmer. Den skulle blot løse brændevinsbevilling. Det afgørende var, at det var tilladt, uanset om brugsen fandtes inden for eller uden for læbæltet.

Det gav en stor konkurrencefordel og var i de følgende årtier med til at rejse et hav af protester fra handelsstandens side. I 1890'erne var det pres ved at resultere i en ny næringslov, som ville have gjort det temmelig vanskeligt både at oprette og fortsat at eksistere som brugsforening. Venstres folketingsflertal var dog i stand til at blokere for en revision.

En ligestilling mellem brugsforeninger og

købmandsbutikker med hensyn til etableringsfriheden blev gennemført i 1920, da læbæltet ved lov blev ophævet. Sytten købstæder havde dog forinden ophævet zonen, da de erkendte, at det var et tvivlsomt privilegium. Den problematik kommer Thestrup naturligvis også ind på, ligesom han udmærket får med, at der mange steder var stor uenighed i byernes handelsstand mellem grossisterne og detaillisterne. Grossisterne ville gerne have læbæltet ophævet, så der kunne etablere sig nogle købmænd, som de kunne sælge til, fremfor at der kun kom brugsforeninger, der fik næsten alle varer fra F. D. B. Men flere detailhandlere ville gå ud over de eksisterende købmænd, specielt dem i byernes udkant. Selv om Thestrup får trukket hovedlinierne meget godt op, er spillet om læbælterne i de enkelte byer dog et emne som langt fra er nok belyst.

Forsøg på at få gennemført en aktieselskabs- og en andelslov bliver også behandlet. I 1900 (ikke 1899 som Thestrup hævder s. 221) blev der nedsat en lovkommission, som året efter fremsatte et detaljeret forslag til aktielov. Det blev imidlertid syltet af Venstre-regeringerne. I 1909 blev der igen nedsat en lovkommission, som nu både skulle komme med forslag til en aktie- og en andelslov. Thestrup mener (s. 222), at det var Handelsministeriets udskillelse fra Indenrigsministeriet i 1908, som satte skub i sagen. Det er ikke korrekt. Allerede i 1907 sendte indenrigsminister Sigurd Berg 1901-forslaget ud til organisationernes høring, og det gjorde han på baggrund af, at den danske finansverden kort forinden var blevet rystet af en alvorlig bankkrise som følge af en udbredt spekulationsbølge. Dette sammen med en lang række andre uheldige affærer i erhvervslivet åbenbarede, at hverken kreditorer, mindretsaktionærer eller offentligheden havde bare tilnærmelsesvis mulighed for kontrol med, hvad der skete i selskaberne.

Handelsstanden ville også godt være med til en selskabslovgivning, men kun på betin-

gelse af at der samtidig blev lovgivet for andelselskaber. Dette krav kunne opfyldes efter den skygge, som Alberti-skandalen kastede over andelsbevægelsen i 1908. Det hævdes (s. 224), at det var kravet fra det store handelsmøde i 1909, som medførte, at der også blev udarbejdet et andelslovsforslag, men faktisk havde Handelsministeriet i al hemmelighed et halvt år forinden lagt kommissionsarbejdet sådan til rette, at der også skulle lovgives for kooperativer.⁴

Andelsbevægelsen reagerede i 1911 ved på en andelskongres stærkt at gå imod det officielle lovforslag. Thestrup udlægger med en vis ret dette som et stort nederlag for Severin Jørgensen, som havde siddet i lovkommissionen. Han overser imidlertid, at F. D. B.'s formand dagen før andelskongressen havde fået sit repræsentantskabs fulde opbakning til at gå ind for lovforslaget. Det skal nok ikke tolkes som en principiel uoverensstemmelse i holdning mellem forbrugerkooperationens og landbrugskooperationens folk, men mere som brugsfolkenes respekt for deres formand, hvis arbejde i lovkommissionen de ikke ville desavouere.

Fra mange sider blev der argumenteret med, at hvis der blev gennemført en aktielov var det nødvendigt også at vedtage en andelslov. Ellers ville svindelselskaber omorganisere sig til proforma-andelselskaber. I 1914 blev aktielovforslaget fremsat for fjerde gang, men nu uden en andelslov. Thestrup problematiserer ikke hvorfor og er heller ikke opmærksom på, at aktielovforslaget var blevet revideret, således at det nu omfattede alle selskaber med begrænset ansvar, altså også andelselskaber med begrænset ansvar. Den model havde ikke en chance for at gå igennem. Den radikale handelsminister skiftede da helt taktik og opgav en sammenkædning af de to love. Thestrup forklarer ikke årsagen hertil, men faktisk kom handelsministeren selv med svaret, da han i Landstinget sagde: »De kræfter, der står bagved andelsbevægelsen her i landet er så store, så omfattende, at

---

4. Se Flemming Just: *Banen fri for fremtiden – eller kampen om andelsloven 1909–1917*. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1986.

en bestemt modstand fra denne side af befolkningen efter min mening ikke lader sig overvinde«.

I 1917 blev aktieloven vedtaget, medens der den dag i dag ikke er gennemført en andelslov. I forbindelse med vedtagelsen burde det have været nævnt, at sagen gav anledning til dyb uenighed i Det Konservative Folkeparti mellem handelens og industriens folk om, hvorvidt man skulle acceptere en aktielov uden en samtidig andelslov. Industrien med Alex. Foss i spidsen sejrede, og gjorde det bl.a. ud fra en argumentation om, at når freden kom, ville der være udsigt til en skarp international konkurrence, hvor mange udenlandske firmaer ville forsøge at etablere sig her i landet, og i den situation var det vigtigt at have en aktielov, som kunne yde en vis kontrol.

For kooperative selskaber er aktielovens paragraf 1, stk. 2 interessant, idet der her fastslås, at andelsselskaber med begrænset ansvar falder uden for loven, hvis blot de fordeler varer til medlemmer og fordeler overskuddet i forhold til medlemmernes køb. Poul Thestrup tager naturligt nok lovens ord for gode varer, men hvad med de mange nye bybrugere, som ofte havde begrænset ansvar og tog næringsbevis for at kunne handle med alle? De skulle altså komme ind under aktieloven, men rent faktisk var der ikke en eneste brugsforening, der blev tilmeldt eller forlangt optaget i aktieselskabsregisteret. Det skete ikke, fordi overregistratoren rent administrativt bestemte, at det afgørende skel mellem et aktie- og et andelsselskab med begrænset ansvar ikke lå i, om der kun blev handlet med medlemmer, men derimod i fordelingen af udbyttet. Det princip er i øvrigt stadig gældende og er nedfældet i den seneste aktielov fra 1973.

I småtingsafdelingen skal nævnes, at det ikke var Frede Bojsen, der tog ordet i Landstinget i 1914 og talte imod en andelslov, men storebroderen Peter (s. 225). Det er heller ikke korrekt, at grunden til at aktielovforslaget ikke blev fremsat i samlingen 1915/16 var, at regeringen ikke var »for begejstret for sagen« (s. 225). Det skyldtes derimod en stilltende aftale mellem partierne om ikke at

fremsætte store og principielle lovforslag, inden Rigsdagen efter den nye grundlov var blevet bekræftet af et valg.

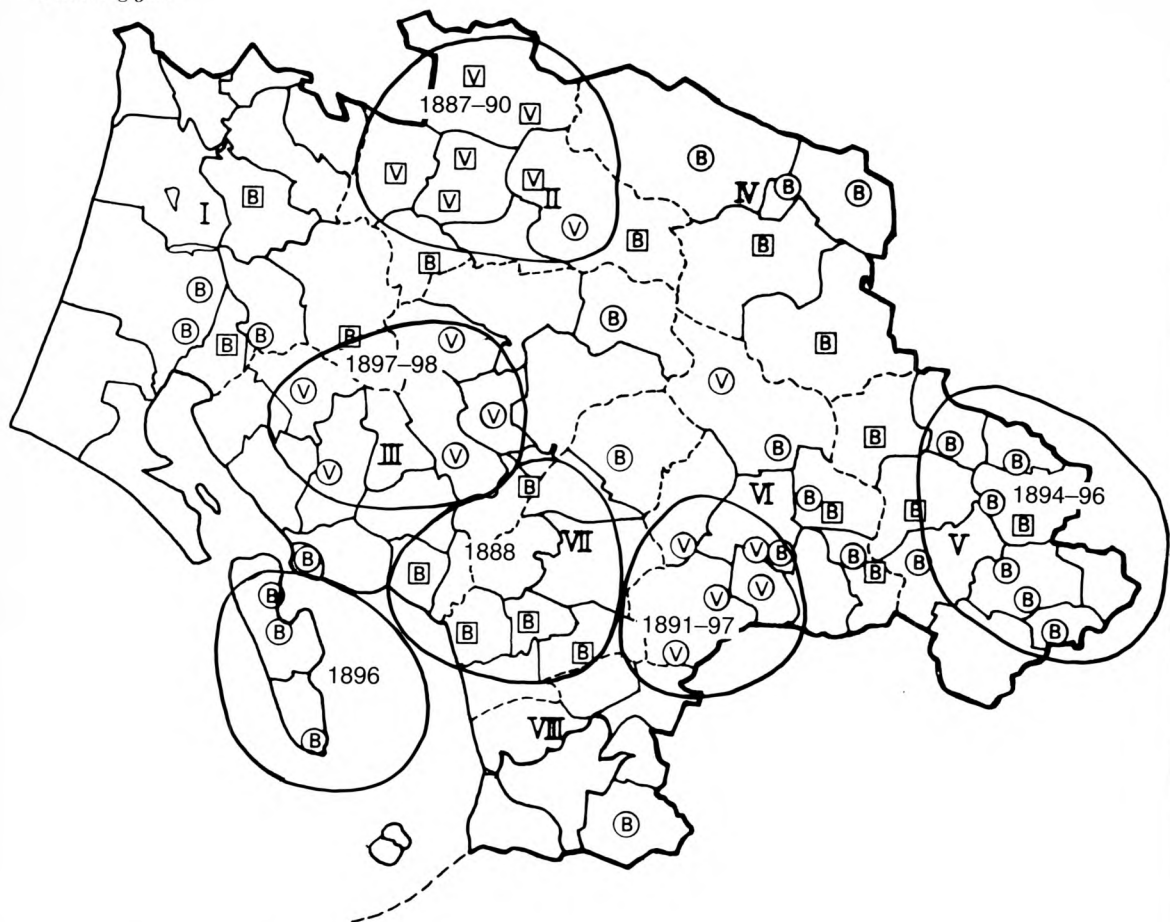
Brugsforeningernes antal og fordeling

Disputatsens mest originale kapitel er afgjort det niende (s. 232–294), hvor Thestrup kommer frem til sit hovedærinde og behandler brugsforeningernes antal og fordeling. Han er her i stand til at vise for hvert enkelt år, hvor mange foreninger der eksisterede i de forskellige amtsråds kredse. Både ved hjælp af tabeller og kort dommenterer Thestrup de store regionale forskelle i brugsforeningernes udbredelse.

Alt i alt har han fundet 2.407 brugsforeninger i perioden frem til 1/1 1920. Af dem har 626 dog ikke kunnet konstateres efter den tid, således at der ved år 1920 eksisterede 1.781 brugsforeninger. Forfatteren regner selv med, at der ud over de 2.407 foreninger skal lægges et par procent til for de brugsforeninger, specielt for perioden 1877–90, hvorom der ingen oplysninger haves. Efter min vurdering er to procent endda højt sat.

Brugsforeningernes vækst kan med rimelighed inddeles i tre perioder: Den første er tiden frem til 1875, hvor der var en procentvis meget stærk vækst. Den anden periode er tiden fra 1875 til 1883, hvor den procentvise vækst er betydeligt svagere. Endelig betegner tiden fra 1883 til 1916 en nogenlunde ensartet jævn vækst med tendens til svagere vækst i takt med, at mætningspunktet nåes.

I forhold til kapitlerne om forbrugerkooperationen i 1850'erne og 60'erne, hvor kornprisstigningerne ret bastant placeres som den væsentligste faktor bag udbredelsen, er det bemærkelsesværdigt, hvor tilbageholdende Poul Thestrup er i dette og de følgende kapitler med at forklare brugsforeningernes udbredelse i konjunkturerne. Det eneste sted, jeg har kunnet finde, hvor han sætter brugsforeningernes udbredelse efter 1870 ind i en sådan sammenhæng, er i en bisætning s. 297. Her forklares den ringe vækst efter 1875 med, at selvhjælpsideologerne gav op, »samtidig

- B Brugsf. oprette indtil og med 1890
- V Vareindkøbsf. oprettet indtil og med 1890
- B Brugsf. oprettet indtil og med 1900
- V Vareindkøbsf. oprettet indtil og med 1900

Brugsforeningernes og vareindkøbsforeningernes udbredelse i Ribe Amt frem til 1900. Man kan have sine tvivl om, hvor meget variansanalyserne i Thestrups disputats egentlig udsiger, når hans konklusion for Ribe og Ringkøbing amter omkring brugsforeningernes udbredelsesmønster viser, at forekomst af brugsforening i nabosogn kun er signifikant i 1870. Som dette kort viser (fra Fl. Just: Brugsforeningsbevægelsen 1866-1920 - med udgangspunkt i Ribe amt. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, 1984, s. 81) blev brugs- og vareindkøbsforeningerne netop oprettet i klynger i nogle få sogne i løbet af få år.

med at en almindelig økonomisk afmatning satte ind«. Vil det sige, at konjunkturerne al ligevel spillede en rolle, selv om han s. 125 hævder, at efter 1868 gik innovationsspredningsmekanismen i gang, således at det var uden betydning, at kornpriserne faldt? Det er en afgjort svaghed ved bogen, at den knækker

over o. 1870, både i sin disposition og i sine forklaringsmodeller.

Da forfatteren ikke helt kan finde ud af med sig selv, hvilken rolle han skal tillægge konjunkturerne, lader han det emne ligge. Derimod undersøger han i det følgende en række andre faktorer for at se, hvilken betydning de

havde for brugsforeningernes fremvækst. Han kan bl.a. konstatere, at udflytningen af byfunktioner til landdistrikterne igennem anden halvdel af 1800-tallet var en nogenlunde jævnt fremadskridende proces, men det er ikke muligt heri at finde nogen forklaring på brugsforeningernes udbredelse.

Derimod er der høj score, når han ser på nabosognseffekten, altså den »smitte«, der skete, når der blev oprettet en brugs i et nabosogn. Hans hovedkonklusion er, at »det fortrinsvis var brugsforeningsoprettelsen, der smittede, fremfor eksistensen af en veletableret mere eller mindre succesrig brugsforening i et eller flere nabosogne« (s. 256). Nabosognseffekten er i det hele taget den variabel, som tydeligst samvarierer med brugsforeningernes udbredelse.

Andre resultater af Poul Thestrups variansanalyse er, at der kan konstateres en sammenhæng mellem sognenes folketal og brugsforeningsfrekvensen, især i Østdanmark. Frem til omkring 1890 er der også en klar sammenhæng mellem procenten af sognenes beboere under gårdmandsstand og brugsforeningsfrekvensen. Disse sammenhænge har man altid vidst har eksisteret. Nu har vi så fået tal på dem.

Det mest interessante i kapitlet er undersøgelsen af læbæltets betydning for brugsforeningernes lokalisering. I betragtning af de mange myter, der har været om læbæltets store betydning og den interesse, der har været for at se Thestrups resultater (næret af hans artikel i *Humaniora* 3, 1976–78, hvor læbæltespørgsmålet gøres til noget af det centrale) er det pudsigt, at man nærmest skal lede efter, hvor det bliver behandlet i bogen. Men midt på s. 257 begynder hans undersøgelse af læbæltet altså.

Af forskellige årsager har Thestrup været nødt til at gøre lidt vold på virkeligheden for at kunne belyse læbæltets betydning i de enkelte amtsråds kredse. Han har nemlig ikke set på brugsforeningernes faktiske afstand fra købstæderne, men på sognenes afstand. Sognene er blevet inddelt i fire grupper afhængig af, om de lå inden for 1 mil fra nærmeste købstad, inden for 1,5 mil, delvist inden for 1,5 mil og endelig helt uden for 1,5 mil fra nær-

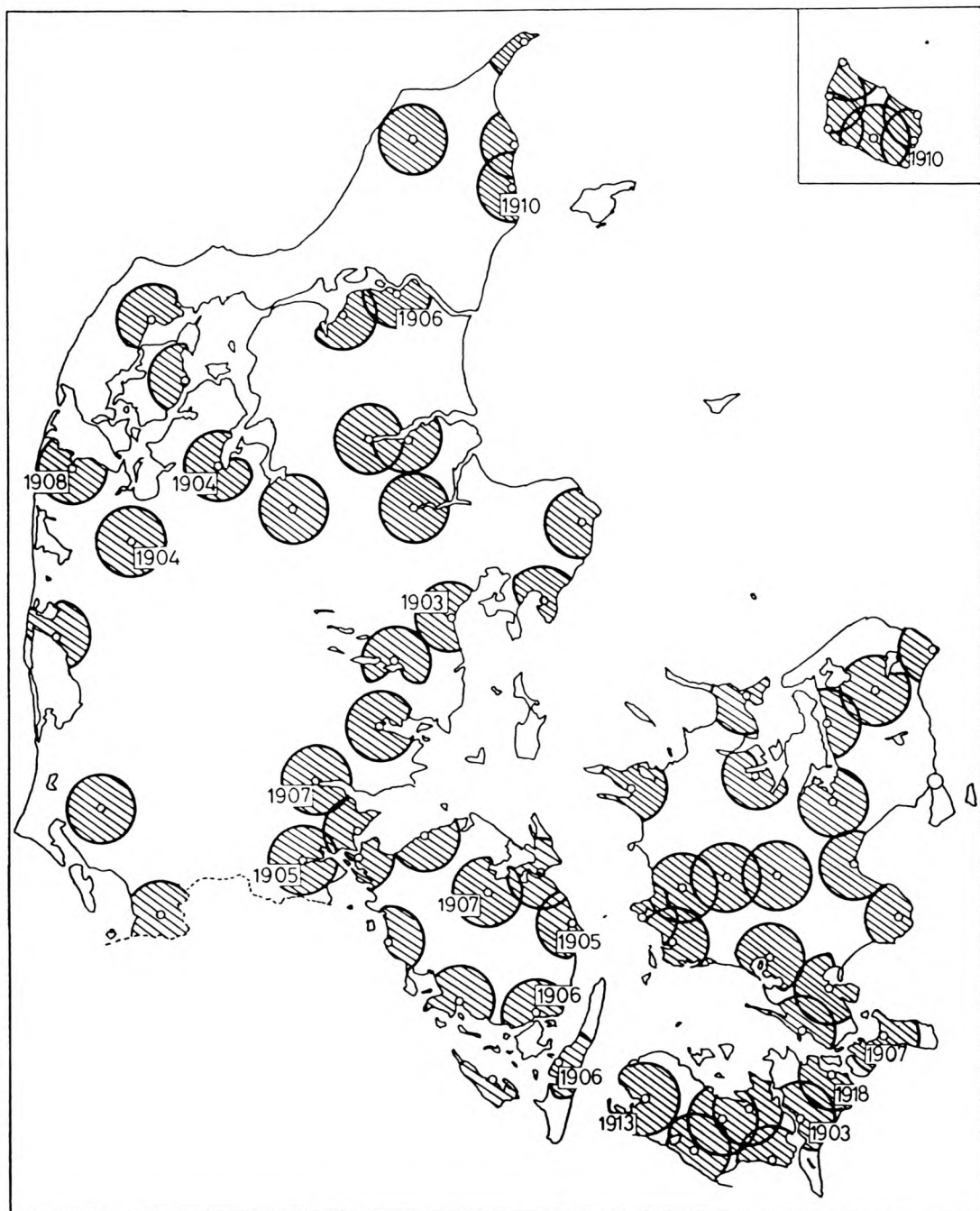
meste købstad. Det har selv sagt en ret stor betydning for pålideligheden af Thestrups data, om brugsforeningerne gennemgående blev oprettet i den ende af sognene, der lå nærmest eller fjernest fra købstæderne. Kun fremtidige detailundersøgelser kan påvise, hvorvidt det har været tilfældet. Men indtil da er hans konklusion, at der blev oprettet færrest brugsforeninger helt under for læbæltet og inden for 1 mil fra købstæderne. Det forklares med, at uden for var der fri konkurrence, hvorfor der i mange tilfælde allerede eksisterede en købmandsbutik, og inden for 1 mil var konkurrencen fra byerne for hård. Kun for Østdanmark er der i 80'erne en tydelig samvariation mellem brugsforeningsoprettelser og læbælter.

Set i et udviklingsforløb finder forfatteren, at brugsforeningsbestanden i 1870 ikke var udtryk for en speciel »næringslovtænkning«. Fra 1890'erne og især efter århundredskiftet er andelen af brugsforeninger inden for læbæltet for nedadgående i takt med, at de fleste nye foreninger oprettes i Jylland. Det er udviklingen i 1880'erne, der er mest interessant. I første halvdel af årtiet var det næsten udelukkende sogne, der lå inden for læbæltet, som fik brugsforeninger, medens der i anden halvdel var en jævn fordeling af oprettelser inden for og uden for læbæltet. Det er nok ret symptomatisk for disputatsen, at forfatteren ikke spørger hvorfor, men blot registrerer denne fordeling. Han finder det meget forståeligt, at handelsstanden i første halvdel af 1880'erne måtte få det indtryk, at brugsforeningsbevægelsen var ved »at udvikle sig til en bevægelse til omgæelse af næringslovgivningen og intet andet. Når dette desuden foregik på et tidspunkt, hvor det politiske modsætningsforhold mellem land og by (der var den igen!) tilspidsedes, var det klart, at det kunne medføre voldsomme reaktioner« (s. 270).

Her må vi stoppe op. For det første begrebet næringslovs-omgæelse. Det indgår i bogens hovedtitel, og ud over at skabe et bogstavrim på nærbutik må det antages at være udtryk for forfatterens hovedpointe: at brugsforeninger kunne etablere sig i kraft af en omgæelse af næringsloven. Men Thestrups kon-

Købstædernes detailhandelslæbælter 1866–1920

(Årstal angiver ophævelsestidspunkt for læbælter ophævede før 1920).

Købstædernes detailhandels-læbælter 1866–1920 (s. 171). Næringsloven i 1857 gav handelsstanden det privilegium, at der i en afstand af $1\frac{1}{2}$ mil fra købstædernes centrum ikke måtte drives handel. Brugsforeningerne blev imidlertid af lovgivningen ikke betragtet som almindelige næringsdrivende, og måtte derfor til byernes store vrede etablere sig i læbæltet. Det har ofte været hævdet, at brugsforeningerne i vid udstrækning benyttede sig af denne konkurrencefordel. Men Poul Thestrup viser, at det kun var i 1880'ernes første halvdel, at denne påstand havde noget på sig, og da kun i Østdanmark. Ellers var der mange andre faktorer, som var mere bestemmende for lokaliseringen af brugsforeningerne. I Thestrups omfattende variansanalyser er den mest signifikante faktor bag oprettelsen af en brugs, at der i nabosognet var oprettet en brugs kort forinden. Copyright Poul Thestrup.

klusion er jo, at læbæltet kun spillede en væsentlig rolle i en ganske lille del af hele den periode, han undersøger. Alene af den grund er det uheldigt at anvende næringslovs-omgåelse i titlen. Men dernæst kommer, hvad der egentlig ligger i begrebet. For Poul Thestrup er det tilsyneladende noget, der kan sidestilles med skattetækning, det at man nok efterlever lovens bogstav, men ikke dens ånd. Men det var der jo ikke tale om for brugsforeningernes vedkommende. Kooperativer kendte man ikke noget til, da man vedtog næringsloven i 1857. Den taler kun om aktieselskaber. Da de første brugsforeninger kom, kunne man fra myndighederne ikke gøre andet end putte dem ind under aktieselskabsparagraffen. Der gik 12–15 år med en usikker retspraksis, hvor såvel domstolene som Rigsdagen adskillige gange fik lejlighed til at tage stilling til, om brugsforeningerne var udtryk for en næringslovs-omgåelse. Begge instanser afgjorde i begyndelsen af 1870'erne, at det var der ikke tale om. Når både den dømmende og den lovgivende magt slår det fast, må man nok have lov at kræve af forfatteren, at han forklarer, hvad han mener med næringslovs-omgåelse.

For det andet er der gyldigheden af variansanalysen. En sådan analyse kan givet et tal for sandsynligheden for, at to faktorer optræder på samme tid. Men den siger ikke noget om, om der rent faktisk er en årsagsforbindelse mellem de to faktorer, og den svarer heller ikke på, om det er de rigtige eller de mest relevante faktorer, der sammenstilles.

Det har været meget relevant i denne variansanalyse at spørge om nabosogneeffekten og om læbæltets og folketallets betydning for brugsforeningernes lokalisering ligesom den sociale faktor er meget relevant. (Noget andet er så, at den måde den sociale faktor måles på, er ret upræcis, da der tages udgangspunkt i om procenten af indbyggere placeret socialt under gårdmandsstand i 1860 var over eller under 55%. Dels er 55% et ret vilkårligt tal, og dels er 1860 et uheldigt udgangsår, idet

landbosamfundet i de kommende årtier undergik en stærk social forandring. Medens antallet af gårdmandsbrug lå ret konstant på omkring 75.000, voksede antallet af husmandsbrug fra 139.000 til 213.000 svarende til over 50%).

I forhold til de ovenfor nævnte faktorer kan der fremdrages nogle forhold, som det ville have været lige så relevant at undersøge i forbindelse med brugsforeningernes udbredelse og lokalisering. Der er f.eks. en faktor som den eksisterende detailhandelsstruktur. I min undersøgelse fra Ribe Amt fandt jeg mange eksempler på, at sådanne forhold havde indflydelse på, at en given lokalitet på et givent tidspunkt etablerede en brugsforening⁵. Det kunne f.eks. være, at der hidtil kun havde været en hører til at betjene et område, og hans varesortiment var ikke tilstrækkelig til at tilfredsstille det øgede forbrugsbehov. Eller det kunne være, at den lokale købmand stod for at skulle sælge butikken eller var død. I begge tilfælde gik de lokale beboere ind og oprettede en brugs. Kun en lang række sogneundersøgelser i udvalgte områder kan give et svar på, hvor stor betydning de eksisterende handelsforhold havde for brugsforeningernes fordeling.

Men udfyldning af et hul i det lokale handelsliv forklarer langt fra det hele. Jeg stødte således på mange eksempler på, at der i forvejen fandtes en købmand i en landsby. Men hvad skete der? Sognebeboerne ville alligevel have en brugsforening, og købmanden stod så over for valget imellem at sælge til beboerne eller blive påført en meget hård konkurrence. Ofte valgte købmanden at sælge og blev måske endda selv uddeler i den nye brugsforening. Hvordan kan det forklares, at sognebeboerne var villige til at ofre tid, bøv! og risiko ved at oprette en brugsforening fremfor at stille sig tilfredse med den eksisterende købmand? En variansanalyse kan i hvert fald ikke forklare det, for den kan kun tage fat om kvantificerbare faktorer.

---

5. Flemming Just: *Brugsforeningsbevægelsen 1866–1920 – med udgangspunkt i Ribe amt*. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, 1984.

Og så er jeg fremme ved en af mine væsentligste anker mod Poul Thestrups behandling af brugsforeningerne: Han siger i indledningen, at det ikke er ideernes ideologiske indhold, der først og fremmest har interesseret ham. »Bogen handler om, hvordan ideer udbredtes og udbredes«. Det er helt i orden, at han ikke gør så meget ud af den eksplicite brugsforeningsideologi, selv om han nok burde diskutere det rimelige i at se bort fra ideologien i en innovation, hvor selve idéindholdet er en del af innovationen. Frem til omkring 1870 lykkes det dog godt nok for Thestrup at koble den borgerlige selvhjælpsideologi og brugsforeningsideologi. Men efter den tid kommer han ikke ind på idéindholdet, og det er også i orden for så vidt angår brugsforeningsideologien, for den ændrede sig ikke synderligt. Det, der derimod ændrede sig afgørende og som er helt basalt for at forstå brugsforeningernes udvikling, var den implicite brugsforeningsideologi. Hermed mener jeg det mere eller mindre uformulerede ideologiske system, som brugsforeningerne blev en del af. Den side af brugsforeningsbevægelsen har Poul Thestrup ikke fat i. Han kommer ikke ind på den betydning det havde, at brugsforeningerne skiftede fra at være en del af selvhjælpsideologien til at være en fuldt integreret del af landbosamfundets øvrige organisering.

Grovvarehandlen er et konkret eksempel herpå. I andelsmejeriernes vedtægter var der angivet bestemmelser om, hvor mange pund foderkager køerne skulle have sommer og vinter. Indkøbet af disse foderstoffer blev i mange tilfælde lagt ind under mejeribestyrelserne. Det var først fra slutningen af århundredet, at der blev oprettet selvstændige foderstofforeninger på andelsbasis. Men i mange tilfælde blev foderstof- og også gødningshandlen en naturlig og betydningsfuld del af brugsforeningernes omsætning. Heri skal man formentlig også se noget af forklaringen på, at gårdmændene efterhånden blev mere interesserede i brugsforeningerne. I hvor stort et omfang behovet for grovvarehandel har været bestemmende for brugsforeningernes oprettelsestidspunkt og -sted kan kun fremtidige lokale undersøgelser godtgøre.

Men ikke kun lokalsamfundenes forskelligartede indkøbsbehov var med til at integrere brugsforeningerne i sognenes kerne af selvorganisering. Også brugsforeningerne som et afsætningssted spillede ind. Det kan ikke ses i nogen statistikker, men de fleste uddelere havde et »ben« ved den såkaldte frihandel. Det var en omsætning, som var uddelerens eget ansvar, og som derfor gik helt uden om brugsforeningsregnskabet. Til frihandlen hørte, at medlemmerne kunne afsætte egne produkter som huder, skind, lys, træsko m.m., som uddeleren så solgte videre. Fra 1890'erne blev indsamling af æg den vigtigste faktor i brugsforeningernes rolle som afsætningssted.

De mere umålelige motiver, som jeg anser for de væsentligste faktorer bag spredningen af brugsforeningsinnovationen, ville Thestrup måske have fået bedre belyst, hvis han havde beskæftiget sig noget mere med perioden fra begyndelsen af 1870'erne og frem til midten af 1880'erne. Det er den dårligst belyste periode i brugsforeningsbevægelsens historie, fordi kildegrundlaget er spinkelt. Ikke desto mindre er det i sociologisk henseende den allermest spændende tid, hvor forbrugerkooperationen gennemløb nogle forandringer, som i høj grad har været bestemmende for brugsforeningernes lokalisering og sociale karakteristika op til vore dage.

Det er kun symptomet og ikke forklaringen, når det om udviklingen efter 1868 siges, at der nu var så mange brugsforeninger, at innovationsspredningen kunne foregå efter de almindelige epidemiske principper. Hvorfor kom brugsforeningerne over det punkt, hvor innovationsspredningsmekanismen gik i gang? Hvorfor udviklede brugsforeningsbevægelsen sig efter 1868 til at være næsten udelukkende et landfænomen? Hvorfor gled selvhjælpsfolkene ud og hvad blev sat i stedet socialt og ideologisk? Fremfor alt trænger vi til at få undersøgt gårdmændenes rolle. Kan man firkantet sige, at gårdmandsstanden i startfasen var med til at oprette brugsforeninger for underklassen, men i øvrigt selv fortsatte de traditionelle handelsforbindelser, hvorefter de fra begyndelsen af firserne gik mere aktivt ind i brugsforeningerne og gjorde dem til konsumentforeninger for hele land-

bosamfundet som et integreret led i landbosamfundets økonomiske, sociale, politiske og ideologiske organisering? Der er nok at tage fat på for den fremtidige brugsforeningsforskning.

Brugsforeningerne i innovationsprocessen

Sammen med kapitel 9 er kapitel 10 fra forfatterens side tænkt som disputatsens hovedafsnit, og det er da også her Poul Thestrup præsenterer resultaterne af sine egne undersøgelser. Jeg må indrømme, jeg har haft det lidt svært med dette kapitel 10 om Brugsforeningerne og andre samtidige innovationer (s. 295–377). Én ting er at holde tungen lige i munden, når Thestrup kører derud af med dyngewis af logistiske funktioner og variansanalyser, noget andet er en vurdering af, om de mange figurer og tabeller egentlig gør én så meget klogere på, hvorfor brugsforeningsinnovationen spredte sig.

Det første, Poul Thestrup søger at vise i kapitlet, er, at brugsforeningernes fremvækst indtegnet i et koordinatsystem viser et forløb som en s-kurve. Denne kurve er udregnet efter en matematisk formel, en såkaldt logistisk funktion, og viser i Thestrups sammenhæng de sogne, der i perioden frem til 1919 får brugsforening, og hvor stor en procentdel af disse sogne der på et bestemt tidspunkt har accepteret innovationen. Thestrup bringer s-kurver for alle amtsråds kredse, og mange steder tegner der sig smukke s'er, og andre steder skal der meget god vilje til at se s'et. Men det bliver man ikke meget klogere af, for det ved man på forhånd. Som Thestrup selv gør opmærksom på vil enhver innovation, uanset om det drejer sig om kjølelængder, fødselskontrol eller noget helt andet, tegne et sådant forløb i et mere eller mindre pænt s. En innovation accepteres først af nogle få, derefter af flere og flere og til sidst af de mere bagstræveriske (s. 295).

Der har været en vis debat om relevansen

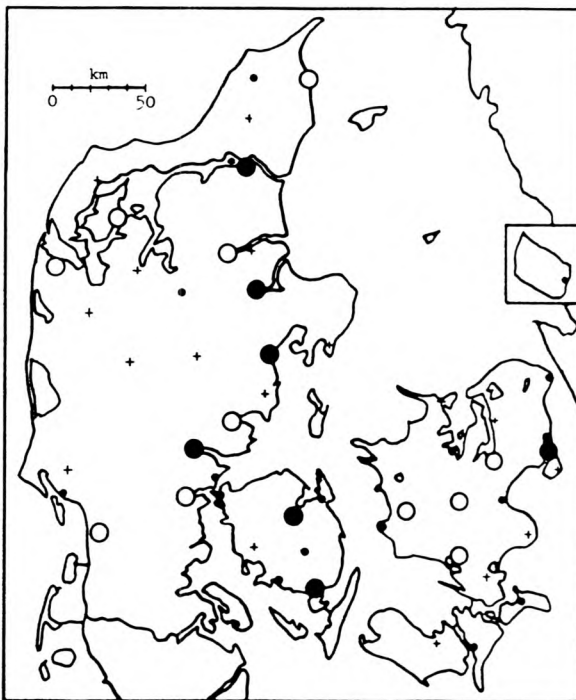
af disse s-kurver, og jeg må tilslutte mig skeptikerne. Det ville have været mere formålstjuntligt, hvis forfatteren havde gjort noget mere ud af diskussionen om, hvad en innovation egentlig er for noget. En undersøgelse af brugsforeningernes innovationsspredning sammenlignet med spredningen af andre folkelige innovationer er nemlig dette store kapitels hovedærinde.

Innovationsbegrebet burde i højere grad have været problematiseret ud over de ni linier, der afsættes til en præsentation. Er det f.eks. helt uden forskel, om man har at gøre med historiske eller nutidige innovationer, eller om det er tekniske eller folkelige innovationer? Som det er nævnt ovenfor vil det tidsmæssige mønster i en innovationsspredning være nogenlunde ens: først nogle få, så mange og til sidst de mere tilbageholdende. Men hvad med mønsteret i den rumlige fordeling? Det diskuteres ikke, selv om man kan tale om nogle generelle spredningsmønstre for innovationer. Disse vil ofte være en kombination af et geografisk spredningsmønster, hvor det oprindelige innovationscenter når ud til fjernere og fjernere egne, og et hierarkisk spredningsmønster, hvor innovationen går fra de større til de mindre byer⁶. Hverken i det indledende eller senere forholder forfatteren sig til disse generelle rumlige spredningsmønstre.

Formålet med at sammenligne brugsforeningerne med andre innovationer er at undersøge om den måde, brugsforeningsinnovationen slog igennem på, i hovedtrækkene foregik på samme måde som for en række andre innovationer i anden halvdel af 1800-tallet. Desuden vil forfatteren undersøge, om der var nogen direkte eller indirekte sammenhæng mellem hvilke innovationer der blev accepteret i de samme sogne (s. 296).

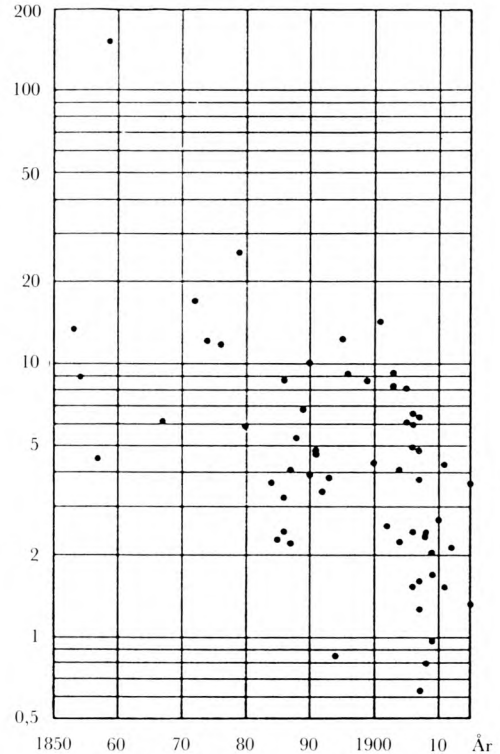
Herefter behandler Poul Thestrup sygekasser, sparekasser, forsamlingshuse, missionshuse, andels- og fællesmejerier og friskoler efter nogenlunde samme model: der vises udbredelseskort for forskellige tidspunkter, oprettelsesfrekvenser og foretages variansanalyser. For traditionelle forskere i de folkelige

6. Se f.eks. Poul Ove Pedersen: »Vækstcentre og bysystemer«. *Økonomi og Politik*, 1971, nr. 2, s. 141–167.

- 1853-1874
  - 1875-1889
  - 1890-1904
  - + 1905-1915
- Året for oprettelse af det første vandværk.

Indbyggertal (.000) i året for oprettelse af det første vandværk.

Innovationsspredningen af vandværker i Danmark 1850-1915. Poul Thestrup sætter lighedstegn mellem alle former for innovationer uanset om det er kjolelængder, ideer, teknik eller epidemier. Fællestrækkene er, at først accepterer nogle få, og efter en vis udbredelse stiger udbredelsestaktheden stærkt indtil et mætningspunkt. Thestrup skriver derimod ikke noget om de rumlige fællestræk, som der også lægges vægt på inden for innovationsforskningen, altså det at en innovation også har et geografisk og et hierarkisk udbredelsesmønster. Kortet til venstre viser det geografiske mønster i spredningen af vandværks-innovationen. Vandværkerne begyndte i byerne og bredte sig efterhånden længere og længere væk fra det oprindelige innovationscenter. Diagrammet til højre viser det hierarkiske spredningsmønster, hvor vandværkerne bredte sig fra de større til de mindre byer. (Fra Poul Ove Pedersen: »Vækstcentre og bysystemer«. Økonomi og Politik, 1971, nr. 2, s. 154). Man savner hos Thestrup en diskussion af, hvorledes de folkelige innovationer passer ind i disse rumlige spredningsmønstre.

bevægelsernes historie vil der være mange interessante data at hente her, selv om de fleste nok vil være noget skeptiske over for udsagnskraften i variansanalyserne.

I afsnit 10.9 kobler Poul Thestrup de mange delresultater og ser på samvariationen mellem forekomst af brugsforening og andre innovationer. Det generelle billede er, at »selv om der kompenseres for folketallets størrelse og den sociale sammensætning i sognene, er der nogle sogne, der i højere grad end andre sogne fik en samlet gruppe af innovationer.

De sogne, som havde forsamlingshus eller andelsmejeri eller eventuelt de mere sjældne innovationer sparekasse eller friskole, havde fra før 1880 i større omfang brugsforening end andre sogne. For 1870 var der derimod forekomst af sygekasse, der havde en tilsvarende betydning« (s. 373).

Denne konklusion udbygges ved bagefter at putte to faktorer fra kapitel 9 ind i en variansanalyse, nemlig konkurrencefordel ved at være placeret i læbæltet og brugsforening i nabosogn, og sammenstille disse to med de

forskellige folkelige innovationer. Det skulle give et samlet billede af, hvilke faktorer der mest samvarierede med brugsforeningernes spredningsmønster. Den samlede konklusion på hele innovationsundersøgelsen er, at »konkurrencefordel for brugsforeninger kun i Østdanmark var af væsentlig betydning, og at baggrunden for brugsforeningernes placering, bortset fra at store sogne havde størst chance for at få en næsten hvilken som helst innovation, i væsentligt omfang må søges i, at man i mange sogne simpelt hen var »samvirke-bevidste« og oprettede forsamlingshus, andelsmejeri og brugsforening. Friskoler, der var sjældnere, men kan tages som indikator for en rendyrket grundtvigianisme, i modsætning til den mere udvandede form, der lå bag forsamlingshusene, havde også en vis betydning. Når »samvirke-bevidstheden« i sognet var præget af Indre Mission og førte til, at der oprettedes missionshus, synes man i mindre omfang at have været motiveret for at forsøge at løse de mere jordnære problemer ved at oprette en brugsforening« (s. 376).

Hermed har Poul Thestrup nået det ene mål for sin undersøgelse og får vist, at brugsforeningsinnovationen i hovedtræk forløb på samme måde som andre folkelige innovationer. Det kunne her have været interessant, om forfatteren havde bragt en figur, hvor samtlige innovationsforløb var indtegnet, så man havde et helhedsbillede af de forskellige innovationers startfase, »take-off« og »mætningstidspunkt«.

Med hensyn til det andet mål med innovationsundersøgelsen – at finde en direkte eller indirekte sammenhæng mellem innovationerne – er svaret mere åbent. De faktorer, der er blevet undersøgt, har vist en større eller mindre grad af samvariation, men der er ikke hermed sagt noget om eventuelle årsagsforbindelser. Inddragelse af andre forklaringsvariable, f.eks. udbredelsen af demokratiske foreninger/venstreforeninger, ville ganske givet også have vist pæne tal, medens afholdsforeningerne måske omvendt ville vise samme mangel på samvariation som missionshusene.

Interessant halehæng

Disputatsens sidste kapitel, det trettende (s. 451–471) er også udpræget kvantitativt, men falder alligevel ved siden af de andre kapitler, idet der tages udgangspunkt i nogle forhold i brugsforeningerne. Kapitlet har lidt appendiks-karakter, men indeholder ikke desto mindre en række meget interessante oplysninger. Her findes oversigter over brugsforeningernes overlevelsessevne, medlemstal, medlemsskarens erhvervs sammensætning, omsætning m.m. Poul Thestrup har under sin dataindsamling fundet temmelig mange oplysninger af den art, og det er kun en lille del af dem, der publiceres i bogen.

Nogle af hovedtallene er, at 25% af de oprettede brugsforeninger i perioden var forsvundet igen i 1919. Ved tællingen i 1914 udgjorde brugsforeningerne 24% af samtlige handlende på landet (på Bornholm over 50%), men havde kun ca. 10–12% af det samlede fødevarerforbrug. Ved en tælling i 1919 havde en gennemsnitsbrugs 190 medlemmer. Det tal var ikke steget meget siden 1870'erne. Cirka en fjerdedel af medlemmerne i landbrugsforeningerne var gårdmænd, medens 70% var husmænd, håndværkere og arbejdere. En sådan landbrugs, der havde godt 3,5 km til nærmeste nabobrugs, omsatte for i gennemsnit 64.000 kr. kolonial og 22.000 kr. manufaktur, isenkram og grovvarer. Omkring halvdelen af samtlige brugsforeninger havde brændevinshandel og 40% havde detailhandelsbevilling.

Desværre giver 1919-tællingen ikke på alle måder et reelt billede af brugsforeningerne. Tallene omfatter i hovedsagen regnskabsåret 1918 eller april 1918–marts 1919, altså et tidspunkt med vareknaphed og store prisstigninger. Når Thestrup derfor mener (s. 459), at det »ikke synes betænkeligt at konkludere, at ca. tre fjerdedele af landbrugsforeningernes omsætning her ved slutningen af første verdenskrig bestod af kolonial«, så er jeg betænkelig. Netop grovvarer var den varegruppe, der var aller mest mangel på i krigens sidste år. I min undersøgelse over brugsforeningerne i Ribe Amt viste det sig, at foderstoffer i 1918 kun udgjorde små 15% af om-

Interiør fra Skads Brugsforening ca. 1914. (Skads Sognearkiv).

sætningen, hvor de normalt tegnede sig for henvend 50%. Det sidste tal hænger i nogen grad sammen med, at der i Vestjylland endnu ikke var så mange foderstofforeninger. Alligevel tror jeg, at den samlede grovvarer-sætning for land-brugsforeningerne som helhed ikke kun lå på en fjerdedel, men et sted midt i mellem en fjerdedel og halvdelen. Hvor skævt et billede, omsætningstillene for 1918 kan give, illustreres også ved, at for de foreninger, hvor det har været muligt at sammenligne 1918 og 1919, viste der sig en omsætningsstigning på henvend 75%. Efterkrigsprisstigningerne bar en del af skylden, men en rigeligere varestrom var den væsentligste baggrund.

Mere pålidelige omsætningstal ville være fremkommet, hvis det ikke var fordi grundmaterialet til Statistisk Departements 1914-tælling af andelsbevægelsen er blevet udsat for kassation. Poul Thestrup kunne så i stedet have brugt den omfattende statistiske under-

søgelse, som Uddelerforeningen lod foretage i 1916.⁷

Jeg har neden for forsøgt at vise for Ribe Amts vedkommende, hvor anderledes tallene ser ud, hvis man bruger Uddelerforeningens ret omfattende undersøgelse. I alt 47 landbrugser i amtet, svarende til omtrent halvdelen af de dengang eksisterende, deltog i undersøgelsen. I gennemsnit solgte de butiksvarer for 65.000 kr. og grovvarer for 58.400 kr. I procenter udgjorde deres butiksvarer 52,7% af omsætningen, medens grovvarer tegnede sig for 47,7% (foderstoffer 31,5%, gødning 9,6%, frø 3,8% og cement, kul og træ 2,3%).

Det var imidlertid kun halvdelen af disse brugsforeninger, der solgte foderstoffer (næsten alle solgte frø og gødning). Ser man kun på de 23 brugsforeninger, hvor der var foderstofsalg bliver omsætningsbilledet helt anderledes. Af butiksvarer blev der i gennemsnit solgt for 66.400 kr., medens grovvarerhandlen

7. Statistik over Brugsforeningsforhold og Uddelernes Stilling 1916. Kolding, 1917.

udgjorde 103.400 kr., heraf foderstoffer næsten 80.000 kr. I procent svarer det til, at butiksvarene kun udgjorde knapt 40% af omsætningen i de brugsforeninger, som havde salg af foderstoffer. Alt i alt giver 1916-tallene et langt mere realistisk billede af brugsforeningernes omsætning end 1919-tallene, og de giver også et bedre indtryk af brugsforeningernes tætte kontakt til landbruget.

Sammenfattende

Poul Thestrups doktordisputats leverer et omfattende materiale og mange nye angrebsvinkler på den danske forbrugerkooperation frem til 1919. På godt og ondt er afhandlingen præget af, at tilgangen primært er kvantitativ.

Det gode er, at den imponerende datamængde ved hjælp af EDB bliver udsat for Poul Thestrups kompetente behandling og i mange tilfælde fra en vinkel, som er utraditionel for historiefaget. Heri ligger der en pionerindsats, som fortjener anerkendelse. Det samme gør forfatterens stadige påpegning af de betydelige regionale forskelle. Det er første gang, de i en historisk undersøgelse træder så tydeligt frem.

Til det positive hører også, at bogen er meget gennemarbejdet. Der er utroligt få korrekturfejle, og figurer, kort og tabeller er, deres sværhedsgrad taget i betragtning, ret overskuelige. Der er en meget omfattende liste over utrykt og trykt materiale. Desværre er det sat med meget små typer, men den, der har øjne eller lup til at læse det, vil her finde *alt* relevant materiale om den danske brugsforeningsbevægelse. Dertil kommer, at bogen er forsynet med både person-, sted- og sagregister. Man kan ikke ligefrem kalde sproget livfuldt, men der er dog tilstræbt at skrive på et jævnt dansk.

Det »onde« er, at forfatteren har været for fikseret på det kvantitative. Han får som regel svaret på det, han spørger om med hensyn til brugsforeningerne som innovation. Problemet er, at der ikke altid stilles spørgsmål, der leder op til en nødvendig helhedsforståelse af

brugsforeningerne. For ofte argumenteres heller ikke for, hvorfor forfatteren nu foretager sig det og det, eller har truffet de og de valg. Manglen på problemstillinger og fraværet af diskussionen om, hvad en folkelig bevægelse egentlig er, viser klart det. Ligeledes er det uheldigt, at afhandlingen knækker over o. 1870, hvor en række af de temaer, der undersøges i tiden op til, ikke forfølges nærmere efter den tid.

Til det negative hører også en lidt besynderlig disposition, hvor det mest oplagte ville have været at placere kapitlerne 8, 9 og 10 efter kapitel 11 og 12. Tilegnelsen af den lidt tørre fremstilling lettes heller ikke af bogens lay-out og findisponering. Linierne er lange som et ondt år, hvortil kommer at forfatteren har forholdsvis lange afsnit mellem hver ny linie.

Langt flere underbrækker ville have lettet overblikket. Billeder af brugsforeningernes udvikling ville også have kvikket gevaldigt op, men her har økonomien velsagtens spillet ind. Doktordisputater skulle jo også nødtigt blive for folkelige! Derudover savnes nogle opsummeringer efter hvert kapitel. Dette savn er så meget mere dybfølt som der ikke findes en sammenfatning i bogen. Til gengæld indeholder kapitel 14 en sammenfatning på udenlandsk(engelsk), sådan som kravet er til disputater. I øvrigt et ganske udmærket og fyldigt »summary«.

Poul Thestrup har ikke haft en præntention om at skrive *bogen* om den danske brugsforeningsbevægelse, men takket være indsamlingen og bearbejdningen af det meget store kvantitative materiale vil fremtidige resultater kun betyde finjusteringer på det område. Tilbage er, at der stadig er et stort behov for mere kvalitative undersøgelser, både ud fra et helhedsorienteret syn på de folkelige bevægelser og det danske landbosamfunds udvikling og ud fra et stort antal undersøgelser, der tager deres udgangspunkt i de lokale brugsforeninger. Specielt synes der at være grund til at behandle perioden fra ca. 1870 til 1885 noget nærmere.